

ТАЛЫГЫРДА ДАСПЫ ХЕМГЕ

• Сактыышкын •

Бир эвес мен эртеме, өөредилгеже чардыкпаан болумза, улуг ачы-ла болур боор мен. Чүге дээрге би-чин хезимден-не азам-ныч чаап берген ча-согу, ну-биле кушпаштар келдеп, ас калкалап, колдан дузактап эгелей берген мен. Эзир дээр ала иттыг турган биле. Бир-ле катап ылым-биле ко-жагаран харан кээримге, мен иштинде ошкүчүкпен көрү маинап бар чор. Мээм ылым ол бөрүну ды-на-ла коргудум, өзгөн минин. Бичалаа-даа бөрү ошкүчү салбайн барып, ол бөрү делегейге улуг да-шын болуп турган деп чүгөнү база билип каан мен. «Сен төртүттүргөн билек эгелээң дабын билип кээрим» деп, авам чүгээң олурар. Оон ынай ар-бан дарагы Соуднам деп кижин аалап келгем, авам сууга үндүт оонап, фрон-тага луза дээш хол хайта-ры, бобастай дүрүп каан ошкү каан бээин апаар чү-вө.

Бирги орус кижилерин 1946 чылдың чынында көргөн мен. Хел-хөргөн Бестиг-Кийгү бажындан аытар мунган, хөргөзүм хептер кеткен бооларыг кижилер көстүп келди. Чоокшулап келсе-ле, улуг думчукарлыг, шаңгыр көк карактардыг, сарыг-сарыг кижилер болду. Корткам өгдө дөжөк алаанче кире халдым. Улуг улус олар-га уткуштур үне берилер. Мен база үнүп келдим. Чүгө-түгү улустун эн-не мурну-да арбагар сарыг салыг, мойнунда улуг дүрүн азы-гар ашап кижин аыткан лш-кеп, чер шия-ачем. Шы-гырге кырган-ачам база ба-зышты. «Олар орук айты-рыл, чердеп казар байлак

дилеп чоруур хамааты чо-дур ийин» — деп, кырган-ачам биске чүгээледи. Бир-ле дугаарында геологтарны көргөнүм ол. А кырган-ачам Сылдыс-Шокар деп айтты, биле оларга орук айтып чорупкам.

Орус геологтар-биле ук-рашканым сөөлүндө, ай хире болганда, бистин аалда-рыныс чайлактар дээш, Дон-Дыг бажыне көжүк үнүскенер. Чайлакта кээ-риниске, ол чарыкта кээ-рини алаанда шыкта ийи майгың көстүп келди. Эрте-нинде, хүн элээн үне бер-генде, бирги майгыңап аал-че улгай ийи кижин башың. Чоокшулап келсе-ле, боо-монгу-лаа чок холда-рында отка карарып кал-ган ийи сактын туткан анык орус геолог оолдар билип келди. Оон ынай ар-бан дарагы Соуднам деп кижин аалап келгем, авам сууга үндүт оонап, фрон-тага луза дээш хол хайта-ры, бобастай дүрүп каан ошкү каан бээин апаар чү-вө.

Кырган-авам майгыңа-ра же эң дийин үрүк болур Ойдоону чорутту. Өргөн үне халып келгем, үрүк-түн көрүмүн, оолдарың соондан элээн ырыкта бар чор. Майгыңа чоокшулап келгем, уртам шуут туруп алды. Оолдар кире берди-лер. Удаанда бирээзи үне халып келгем, угамнын хо-луна бир-ле чүвө суна каапты. А уртам дүргөн кончуг аалыңа ээлти. Кел-зе-ле холунда улуг боош-кун тулап алган. Боош-кунда халык хой сарыг таакпы шарып каан. Таак-пы дээш кырган-авамнык өөрүшкүз сүт алган оол-дардан артык болду. «Монү чексе-даа ай тыттар мен» — дээш, узун сөөккөн даңза-зын алган, ошун чүшкүрө берди. Кырган-авамга са-рыг шай, таакпы-ла болду чүчү-даа херек чок кижин-ле болгай. Чөм хой чүвөс. Эр-тин чүгө сүттүг сарыг шайын ижип алды. Ол деп чүлүгелги кижин көрүп көрбөөн мен. Эртеннин-не, хүн үнөр бетинде, өгөн сүттүг ыяш хуучу-биле үне халдып, дөт чүккө сүтүн чалбарып, чагар. Шап ол сүзүк бугу назындыда аңа чарык болган.

Шагаа хүнү келгенде, ол бурганнар дөре апаара-лар келдизинге дөпкөп да-лааш, а теңиге хола да-гыдырлар оларнын ааза-гына мөгөйбашаан салгылап каар. Бүгү назындыда то-лук чүгү-чүртүрүн, төрөл чоңунун мурнуна сүт дег-ак сөткүлдүг, сүзүк-чүдүг-гелич чоорап болган ы-дыг ынаан, ол хой чылда-ры иштинде Бай-Тайга кожун-нун эң улуг назылыг кижилеринин бирээзи деп са-нылып чорган. Ол мыр-нап чокта чаа, тозап чыл-дарнын эгезинде, тозап үн халдында бурганнар, Кырган-авамга болза, бөрүмүн төрөөн азамыч шооттүг билбес мен. Ол чарык үнү халдында чок апаган. Түртүттүг бурганнар бөрү боош-кун шай-бын шай-бын сактыр

Лондун СОЛУН-ООЛ. Россия Федерациянын алдынкы артия. Тыва Республиканын күвөнө шаанна-лыны лауреаты.

ТИЛЛЕГЕНИ ДИМДИНДЕ

Ада-чуртук салым-толу — кестин кыры — Айыл-алап бүргөн келген дошкун өйдө, Гастеллодар, покрывшие, матросовтар Кайрагыттыг маалыр соруу турбаан болза, Фоминский тавангыч карыштар Магадлал, бүзүрө-даа кайың келир.

Баштайгы-ла согушкунда сандарак — Бардам сетип эжелекчи кордан турда, Кадыг-берге шай ол өйдө совет улусу Каң дег быйык найралы турбаан болза, Делегейге тергилдээр дээр калчааралды Десктейн баар дээди күш кайың келир.

Бухтуевтер, чүргү-оолдар, көчүл-оолдар Хангыч чааның шөлдөргө туттун турда, «Бүгү чүдүдү — фронтта» деп, хайым ишче Хань тылда хамык чоңуур үнмөз болза, Европаны таштай баскан дайыңы Эпешня дег илдег күчү кайың көрүл!

Тиллегеңиң салюдунуң динимдинде, Тиллегеңиң Кызыл тугу кысказын, Москвадан Берлин чектен сүрдү күште, Мадырлыг Совет шериг парадында Мен мининг Тывам улуг-хуузу база кирген Мактал өзүм ычанганштың улам чоргаар!

Чап ЧҮДҮМ.

17 МЛН. РУБЛЬДИ ДУЗАЛААН

Улуг Тиллегеңиң 50 чы-лыңы байырлап улам чоокшулап олурар. Ону үр-түнелдиг акылдар-биле уг-куур дээш Кызыл кожуну-да чоңуң социал камгалап кылдың акыгың чүдүрлер кылып турар. Ада-чурт-тун дайының киркичи-леринге, инвалдигерге, да-йыңа өлүргөн кижилер-ниң өг-бүлдеринге ниити-зи-биле, 90 ажыг кижиге 17 миллион рубльдинг белек дузаламчызын тывыскам.

Килдиз Каа-Хем суур ча-гырганы-биле демнежи ал-гаш, суур чагырганың бюджеди-биле үш өг-бүл-ениң бажыны септен бер-ген, элээн каш дайы кир-жикчилерге «Краснояр-ское загорье» курортунга дыштаныр путевкаларны ха-

Кызыл бөрү чуртукта чердеп, төрөөн чуртукта, Чырык төрө Тываның эң ырак кыдың булдуру болур Кара-Ходдун Дасын хеминге бир муң тос чүс дөртөн бир чылдың ийи ай-да көстүп келген мен. Ол хемдеп ырак эвесе Дөң-Дой, Сорлуг-Хем, Бестиг-Кийгү дээр чыккентиг кай-гамчык чарап, тоолдуг ту-румалдыг чайлактар бол-гаш күзөгөр база бар. Мээң бичин үем шак бо эргим ат-тар-биле холбашкан. Шап ол черлерге Тараачы, Бу-лаачы алышкылар, Байыр-оолдар, Иригт-оолдар, Ду-чаалар, Канчыр-оолдар дээр чер-чуртунга ынак, ак сеткилдиг, ажал-ишчи то-ред аймактар чурттап чо-раанын база мөмө каайы. «Бо Дасын хемге мындыг согуш оол көстүп көрбөөн чүвө, ычанган оон адын «Солун-оол дээр-дир» — деп, мээң адымны хиринг кескен мен тыкан дээр. Мен бөгүн, оон карааш, бак-сырап чытканың чарт сак-тырдыр мен. Арыс-базы аттарыл, карактары соолбу-рай берген мерген утаан-ыг калай кижин бүтү-ле сеткилдинг ханылаңлап чаш оол мөңгө чагар берип чыдар чүвө. Ол «кызыл-дустар» мурнунда бичин кыягың тааныштыр эттеп каан кончуг чарап сарыг салым мен өз берген. Шап ол белекти бөгүңе чедир калды-ла шаңналардан белек кылдыр шыгжап чо-ртур мен.

Тыва не кижин хиринг кескен олгунда ол хире анык деп чүвени бо чичек хере-челеп турар. Черде ы-чаш, бичин кижин бир-ле дугаар «мынныг» келгенин кажаң-даа утпас ышкып. Мен мининг кээримге, дөрдө ширтек кырында удаан чыдар мен. Хүн ап-таралар адаанче балып келген. А дөжөк баарында чүтү арынныг, кызыл чаак-тыг, анык херээжен кижин сиңир дыдып, калып олур. Ол мээң авам болган. Оон

Ол үеде бистинг залысы-тын улуг улугу черле знаа орбас. Ан-мен, бик-бай-ландыңан аңгыда, Хемчик ажып, тараа-былаазын та-рып, дустаар база турган. Ол-ла улустан кыоган-ачам черле ыгалдыг. Тыва ап-тара, сава чазаар, будуур, оран-таңдызыңан ам отта-рып чыып. Ол хамаанчок, таңгыт дээш кырыңга ном-судур база номчул бээр.

КҮШ-КУЛЬТУРЖУГА ТУРАСКААТКАН

Тыва Республиканың күш-культуразыңа алдыгкы ажылдакчызы Шойгар-оол Герасимович Аланың чыгыр-кылыг адына тураскааткан хол-шыдыра биле баксет-бола спортук маргылдаа Эрэин кожунуң төвүңе болуп эрген.

Ийи хүн үргүлдүлөөн бак-сетбол маргылаазыңа эр улус аразыңа бирги чер-үн Эрэин-2, ийини, үшкү-зүн Эрэин-1, Эрэининг аң-дыңар командалары элээн-нер. Херээжен күш-культу-рулардан баксетбола бир-

чи төрөжэ Эрэин ортумак школазыңың ортумак класс уруглары ийини, үшкү че-рже Бай-Дагын анык-тары биле Эрэин ортумак школазыңың үстүкү класс уруглары үнгенер.

Хөл-шыдыраа маргылда-зыңа команда аабы-биле бирги черин Эрэиниң (ка-питаны Болугу Сади), ийи-ни, үшкүзүн Нарынынг ба-за Эрэин кожунуң чагыра-зыңын иштиги херектер кил-диниң өрктө улуг кээзи-нин дайыңчылыгыңа ко-мандалары алганар. Хүм-

да бирги төр дээш мар-гылааның түнелинде хоо-уш шыдырачы Дадар Бу-дур чемпионона, а Констан-тин Сагазың ийини черге төлөткү болган.

Ийи хүн улумчылаан спортчу байырлалдын тил-лекчилерин база шаңналар-ды черле элээн командалары алдырлыг күш-чул-туржунуң төрөл-лөргүлү ма-манган, өрктөкү баран-нар-биле шаңнаан.

Андрия ЛОВГУ, Эрэин кожуну.

ЧОНУ ЧООРГАН

Кустун адак айы төндү, кыштын башкы айы үн-гөл турда, Алаш-Аксынга чурттап орган Делгерма-нын ээли аары берген. Донгур-Кара ашап дүвүр-гө, кожазында аалдардан ту-лукчу кайдаларын чалап чыккап, кадайын чикч өңкөй божукуп алган. Олчаам оол уруг болган. Бичалаа-ла ол өөрүшкү уруг болбаан. Уруг сырткы саалааш, шап бооп туруп берген. Хөкөйи Донгур-Кара ашап коргун-иргип, Алаш-Аксынын каран көр-нүр лама, хам кижилерин ору-куду шаап тургаш, хооп өккөп, качанмаан дээр.

Бичалаа-да аас-кежине ай-лашаан, хөкөйи неини от-тур кара шимдиниң, ол-ла хөкөөр онгарылбайн бар-ган. Донгур-Кара ашаптын өөрүшкү кырына кара булут дилгелдиг келген. Калы-кожа аалдардан өлгүчү-төрөлдерин, халымалары чыгып кээп, Донгур-Кара-нын ажы-шүжүгү дегне үзүлүп, демнежи тургаш, Делгермааны сөөлгү орукке үздүрөң.

Бичалаа-да аас-кежине ай-лашаан, хөкөйи неини от-тур кара шимдиниң, ол-ла хөкөөр онгарылбайн бар-ган. Донгур-Кара ашаптын өөрүшкү кырына кара булут дилгелдиг келген. Калы-кожа аалдардан өлгүчү-төрөлдерин, халымалары чыгып кээп, Донгур-Кара-нын ажы-шүжүгү дегне үзүлүп, демнежи тургаш, Делгермааны сөөлгү орукке үздүрөң.

Донгур-Кара ашаптын өөрүшкү кырына кара булут дилгелдиг келген. Калы-кожа аалдардан өлгүчү-төрөлдерин, халымалары чыгып кээп, Донгур-Кара-нын ажы-шүжүгү дегне үзүлүп, демнежи тургаш, Делгермааны сөөлгү орукке үздүрөң.

Донгур-Кара ашаптын өөрүшкү кырына кара булут дилгелдиг келген. Калы-кожа аалдардан өлгүчү-төрөлдерин, халымалары чыгып кээп, Донгур-Кара-нын ажы-шүжүгү дегне үзүлүп, демнежи тургаш, Делгермааны сөөлгү орукке үздүрөң.

Донгур-Кара ашаптын өөрүшкү кырына кара булут дилгелдиг келген. Калы-кожа аалдардан өлгүчү-төрөлдерин, халымалары чыгып кээп, Донгур-Кара-нын ажы-шүжүгү дегне үзүлүп, демнежи тургаш, Делгермааны сөөлгү орукке үздүрөң.

МИНОМЕТ ШАК ДУШКЕНДЕ

◆ Болган таварылга ◆

Бир миномет дөрт кижини ач чорудур, дыңаарда мээң эштеринг казах Узар Аброев, белорус Федор Юхневский, молдаван Аполоан Креч чүвө. Дөрт кижин дөрт аңгы националдыг. Баштайгы күнде дыл билишпезин. ден бичин берелдерге та-варып турганымын шын, дүргөн дүргөн дүргөн чүвө, ротага бирги черге үнүп, найралымын улам божыкканын эскерип ор мен. Үргүлдү-ле: чөмө-норде, өөренирде, дышта-нырда калы чорудур, удуур-да бээин кожа чыдар. Чаң-гыс аданың оолдары дег апаар чорду. Маргыраар, ра-дажыр хамаанчок, сен бе-зин дийшес. Найралдыг онзагы дөмдөз ылдыг. Бис дөрттүн аразыңа бичин-даа элөк чүвө турбаан, харын бир каттырыңыг таварылга болган чүвө.

Бир дүңдү дүвүрээзи бол-ган. Чырык өшкөнүңдүн өрзүлдүг карандыңа кан-чаар, езулду-ла аыт кулаа көзүлбөс чүвө. Сайныг се-кундалар иштинде кетти-нипеш, чыскаалыгыңар чү-вө болгай. Сергеззон уй-гум аразында дүвүрөп тур-гаш, Юхневскийниң 45 ду-гаарыг майыктаагыңын би-рээзин келдиңең, чыскаа-лыканымын кайың эскерер мен. Рота чыскаалыккан. Чаңгыс Юхневский чыскаал да чок. Старшина алгы-радыр.

— Анаа дайыңчы Юх-невский кайда бардың? — Мында мен, аш стар-шина — дээр соонда, Юх-невскийниң дайыңдаа үнү ошундар алаандан дыңал-ды. Оолдар каттырышкан. — Чүү болду, соксанар! — деп старшина коман-дылааш, Юхневскийни чыс-каал мурнуна үндүрүп кел-ген. Чаңгыс майыктаагың келип алган, өскөзүн хо-лунда тулап алган тур. Старшина Гром фонарь-би-ле чыскаала оолдарны буттарыңа кысаан.

Мени база чыскаал мурну-че үндүр командалыккан. Ам көрүмүн, эштин «дөртөн беки» будумда «кире» бер-ген тур ийи мон. Тамбоо чуртту. Ада-чуртун Улуг дайыңың оон соонда япон эжелекчилерин чы-лап шаккан дайыңың кир-жикчизи старшина Леонид

та хире манашкан. Ол ажыдар бис, миналарны аш-тап-аргылары база бар, далакыңар!» деп коман-да үнөн. Аддыгың роталар мурнувуста болганда бис-тин аткан миналарымыз оларныкы кыры-биле уку-гуп эргеш, сорулгамың кү-седир чүвө болгай.

Удтапаанда баштайгы кон-троль минаны адып үндү-рүттүсүң. Радист Шумов, туң рация дамчыштыр ал-дырганың ам-даа утпаан мен.

— От ажыдарың сокса-дыңар! — деп команда кел-ген. Чүү болган дээр си-лер. Бурган башкы чаалаган боор, бистин адыңан ми-наарыс дайыңың кырыңа эвес, харын бистин мурну-вуста бар чоран өөрүсүң ыңаңа дүшкөн чүвө-дир! Билдиг халап кайда, боор Хабың-даа чаяан боор, эш-териниң одам-чидимге таварышпаан. Экинчи эки дээр, Кижиниң, эш-өөрүңүң аас-кекини турар. Дүшкөн метр-чере дигри амытан арт-тырбас, амылдыг ол чөл-сек боттарымыстың чөл-гыс-даа эжикчине дөгбөз. Аас-кекини деп чүвө ол. Бо таварылганы бие сайгарар апаарын биске дыңаткан. Өөрүлдүгүсүң уламчылап чо-рүттүсүң.

Удтапаанда халаашкың уламчылашыңан. Дагың кыры ырак эвес. Даг ар-дыңа дайыңың дайыңың өөрүлдүгү болуру бар бу-руңгар билдине берген, анаа эки-даа белеккенген бис. «ЛН-2» дээр ийи хуртудуг самолеттарга олур-туп алгаш, чарык шак хи-ре ушкан соонда, арга-эзимниң даг баарында шөл-ге дүжүрүп каан. Самолет-тин силгириңиң канчаар, арыңары саргарып калган оолдар куудук талада би-чини үтү ошурлап алган куу-зуп турар чүвө. Чаңдык оолдар четтиктеңиң баргаш, пилотка бөрттерин долдур куу-зуп алган-даа турар-ла. Саалаар ужуру чок, до-рааның ешап халаашкы-ның эгелдизин. «Дай-зың даг артында, алаңда божыглаттыңан, 15 мину-

Э Н Д Е Г

Чечен чугаа

Тарбаган аңаар улус өлүргөн дилги, бөрүзүнүн баштарың тулуттай сойгаш, унун башка ой кылдыр ка-дырдып алган болур. А ка-жан тарбаган аңаар унун-терде, ол белеккен алган баштарың кеткелетер. Оон ынай ак ошкү кеткө хөр-өкчүшти аңаар кеткеш, хо-лунда ак сарлык кудуруу тулуп алган.

Бир күзүн олаа-кавида алдар суралгы үлүг аңы-ниң олун эдерттип алган, тарбаганга чорупкан чүвөн ийин. Ол аңаар көргөң, халдарың тейлештиң уңуңа кожаң берген олурза-ла олур-бар болган.

Аңаар кеткениң алган тарбаган аңаары хову-руң бир кылдыр бөлүгөштор дөрт-дүйкөт чөлдөкү кудуруу мурнуна шала өрүлдүрү тулду ал-гаш, үргүлдү чыгып чорудур.

Алексей АНР.

Ондар БОРАШ, Сут-Аксы суур.

Ондар БОРАШ, Сут-Аксы суур.

